РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

DOI: https://doi.org/10.33930/cw.2024.5(1-2)-10
УДК 929

© ШУЙСЬКИЙ Ігор
доктор філософії у галузі історії, провідний науковий редактор відділу аналізу інформації та видавництва Комунального підприємства «Регіональний інформаційний центр» Харківської обласної ради, майдан Свободи, 5, Харків, Україна, 61022 (shuyskiy@ukr.net)

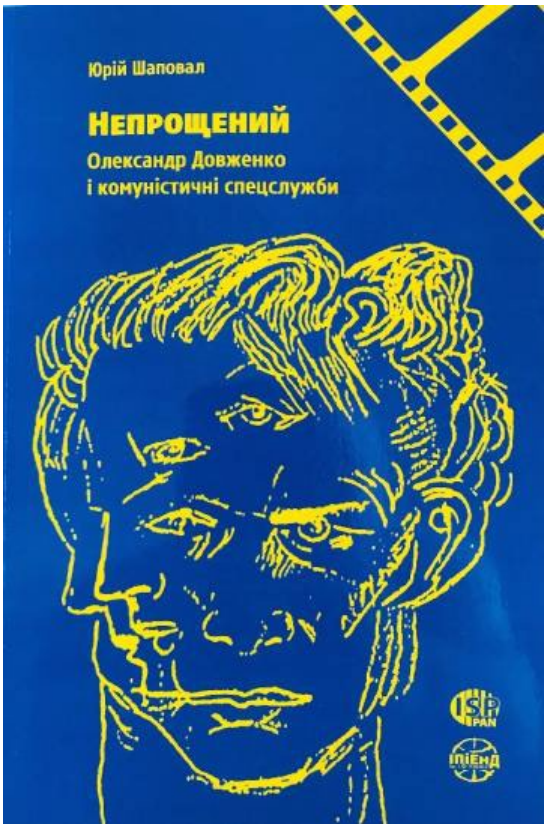
© SHUYS'KYY Ihor
PhD (History), leading scientific editor of the Department of information analysis and Publishing of the Communal Enterprise "Regional Information Center" of the Kharkiv Regional Council, 5, Maidan Svobody, 5, Kharkiv, Ukraine, 61022 (shuyskiy@ukr.net)

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3419-8353

Цитування: Шуйський І. Непересічна подія довженкознавства (рецензія на книгу: Шаповал Ю. Непрощений. Олександр Довженко і комуністичні спецслужби. Варшава – Київ – Харків: Volumina. Daniel Krzanowski, 2022. 353 с.). *Світ Кліо*, 2024. Вип. 5 (№ 1-2). С. 179–182. https://doi.org/10.33930/cw.2024.5(1-2)-10

НЕПЕРЕСІЧНА ПОДІЯ ДОВЖЕНКОЗНАВСТВА
(Рецензія на книгу: Шаповал Ю. Непрощений. Олександр Довженко і комуністичні спецслужби. Варшава-Київ-Харків: Volumina. Daniel Krzanowski, 2022. 353 с.)

Змістовне дослідження матеріалів негласного спостереження за кінорежисером і письменником Олександром Довженком, накопичених протягом кількох десятиліть комуністичними спецслужбами колишнього СРСР, поціновувачі вітчизняної історії очікували давно. Сподівання на з'яву ґрунтовної роботи ще з 1990-х років підігрівалося інформацією про віднайдену у фонді Галузевого державного архіву Служби безпеки України справу-формуляр, доступ до опрацювання якої був доволі обмежений. Про це нагадує професор Юрій Іванович Шаповал у новітній праці, запропонованій широкому колу читачів у середині 2022 року.

За тривалий проміжок часу автор за матеріалами зібраної джерельної бази опублікованих матеріалів відновив хронологію життя і творчості Олександра Довженка. І з'ясував: у біографії, здавалося би всебічно висвітленої фігури митця, були і залишаються «білі плями». Але ще більше нової інформації приховувалося в повідомленнях, що наповнили Довженківське досьє.

Належали вони, судячи зі змісту, найближчому оточенню, з яким режисера поєднувала багаторічна творча праця, дружні стосунки. Відповідно, секретні інформатори висвітлювали тіньові залаштунки складного процесу створення кіноісторій: від задуму та корегування сценаріїв до публікацій офіційних критиків, доленосних обговорень у кулуарах і високих владних кабінетах. А містилися такі повідомлення в чотирьох-томному зібранні документів і матеріалів, які не залишилися поза увагою професора Юрія Шаповала. Публікація чекіст-ських документів без купюр стала принциповою позицією автора, якої він дотримався в семи тематичних розділах книги.

Складність обраного Ю. Шаповалом дослідницького завдання полягає у специфіці вмісту збережених матеріалів. Справи-формуляри радянських спецслужб належать до вкрай інформативних, проте малодосліджених історичних джерел. Як з'ясувалося під час розсекречення та оприлюднення відомчих архівних фондів (всупереч усталеній у Радянському Союзі думці) про мільйони доносів, що надходили до поштової скриньки ДПУ/НКВС і в подальшому займали певні місця на полицях глибокого таємного архівосховища з приміткою «зберігати довічно», кількість знаних нині справ доволі обмежена. Роботу дослідника ускладнює брак довідкових матеріалів, тобто особистих справ або хоча б картотек оперативного обліку секретних агентів, таблиць конспіративних криптонімів тощо, які не без підстав вважаються втраченими назавжди. Утім, доля фігуранта справи-формуляра ніколи не залежала від викривальної риторики сповіщень і частіше фіналізувалася не арештом, а розстрілом. Саме тому й не мала

продовження у формі кримінальної справи, як у випадку Олександра Довженка.

Вітчизняні дослідники не раз ставили запитання, чи є визначальним для публікації наповнення архівного фонду? До того ж, такого специфічного, як архів радянських спецслужб. Зважаючи на масштаб особистості класика світового кінематографа, це не видається важливим. Задокументована оперативна розробка є цінним історичним джерелом, що автор свого часу успішно показав на прикладах Михайла Грушевського, Миколи Хвильового, Олександра Шумського, Миколи Бажана. Усебічний аналіз історичних подій, логічні побудови і ґрунтовні висновки надають можливість поглянути на визначну особу в більш широкому спектрі, з оновленою конотацією та без зайвої патетики. «У справі-формулярі чимало такого, що не слід викреслювати, а варто додавати і до щоденників Олександра Довженка, і до спогадів про нього, і до публікацій про нього»[1], – вважає дослідник.

Надзвичайно важливою, принциповою і методологічною для новітніх досліджень є постановка Юрієм Шаповалом питання про місце чекістських оперативних справ у поглибленому розумінні образу відомої особи. На сторінках рецензованої книги надано вичерпну характеристику цьому різновиду специфічної документації чекістів. Унікальність документів полягає вже в персональному виборі фігурантів справ, сенсі агентурно-оперативних негласних заходів і величезній когорті задіяних таємних співробітників, налаштованих на їх виконання. При цьому побудована чекістами система забороняла розголос змісту документів. Доступ працівників радянських спецслужб до зібраних матеріалів був максимально обмеженим, а розшифрування агентами стратегії ДПУ/НКВС каралося кримінально.

Корисним у висвітленні методів роботи чекістів є рідкісне видання вперше цитованої службової брошури «Директива-інструкція з агентурної роботи», підготовленої ДПУ УСРР у листопаді 1930 р. Персональному складу агентури задля повноцінного розуміння текстів повідомлень автор приділив чимало уваги. Причому згадуваних Ю. Шаповалом агентів-інтелектуалів (Микола Бажан, Кость Герасименко, Микола Глущенко, Василь Потієнко, Юрій Смолич) в оточенні Олександра Довженка нітрохи не менше за обраних працівників обслуги, зорієнтованих кураторами на систему повідомлень «свій – чужий» (недарма чекісти обрали одному з агентів промовисте псевдо «Свій»). Багатьом негласним помічникам органів, так і явним його опонентам, критика Довженка допомогла у влаштуванні особистої кар'єри. Про це свідчать підготовлені з урахуванням

[1] Шаповал Ю. Непрощений. Олександр Довженко і комуністичні спецслужби. Варшава-Київ-Харків: Volumina. Daniel Krzanowski, 2022. С. 42.

видання повноцінні біографічні довідки, уміщені в посторінковому коментарі.

Дослідницький підхід у поданні документального наповнення справи-формуляру запевняє в тому, що вся важлива інформація потрапила на читацький розсуд. Загальну кількість агентурних донесень представлено за хронологічним принципом у двох діаграмах. Розкриває статистику складена автором таблиця кількості повідомлень, що надійшли від 64-х агентів протягом 1928-1944 рр. За сухими графіками і цифрами відкривається побудова стратегії і тактики негласної роботи радянською владою, точніше її каральним органом, працівники якого, за визнанням Ю. Шаповала, завжди сприймали О. Довженка суто як близького до націоналістів суб'єкта, що підтверджують чекістські документи.

Архівні матеріали з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Російського державного архіву літератури та мистецтва, Центрального державного архіву громадських об'єднань України широко представлені в цитатах, коментарях, авторському тексті всіх розділів книги. Найбільш цікавими з позицій довженкознавства видаються п'ять (2, 4-7) тематично виокремлених розділів, у яких Юрій Шаповал обговорює життєві аспекти, яких свідомо уникали попередники. Ось лише кілька з них.

Яку роль – найближчої до Олександра Петровича людини чи прикріпленого до нього агента – відігравала дружина, Юлія Іполитівна Солнцева. Чи насправді Довженко мав ресентимент щодо євреїв? Чи зводилися стосунки Довженка з комуністичною владною верхівкою до балансування між винагородою і покаранням, до залежності від «темного та світлого боків сили начальства». У пошуку відповідей автор відкинув усталені в радянському довженкознавстві стандарти і легенди, водночас широко використав потенціал публікацій компетентних дослідників.

Надаючи обґрунтовані висновки, автор не наполягає на їх остаточності, виходячи з об'єктивних причин. Дослідникам біографії кінорежисера поки не вдалося встановити, де саме перебували Олександр Довженко та Юлія Солнцева між січнем і червнем 1933 р. і що відбувалося у житті. Як фіксували радянські спецслужби московський період діяльності кінорежисера? Відповіді на ці запитання автор сподівається отримати в архівних документах справи-формуляра, які за часів СРСР осіли в центральному апараті в Москві. І це завдання дослідник вважає цілком реальним.

Надійшла до редколегії | Received 05.02.2024
Рекомендована до друку | Accepted 27.06.2024